

รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม

MANAGEMENT MODEL OF MAHASARAKHAM MEDITATION CENTER*

พระครูวรดิตถ์ธรรมภรณ์, พระครูวรกิตสุนทร, พระครูพิศาลโพธิธรรม

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์สารคาม

Phrakruvoraditthummaporn, Phrakruwarakitsuntara, Phrakrupisanpotidhamma

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Mahasarakham Buddhists College, Thailand

E-mail: prakhon2020@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสภาพปัญหาของศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม 2) วิเคราะห์รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม 3) ประเมินรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม กลุ่มตัวอย่างเลือกจากผู้มาใช้บริการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม โดยการสุ่มอย่างง่ายด้วยการจับสลากรวมจำนวน 358 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบสอบถาม สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ ค่าเฉลี่ย (\bar{X}) และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.)

ผลการวิจัยพบว่า

1. สภาพปัญหาของศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.31 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.08
2. รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ตามหลัก SWOT โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง โดยมีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.40 ค่าความเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.54
3. ประเมินรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามในภาพรวมอยู่ในระดับมาก คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.37 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.54 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านบุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าในระดับมากที่สุด คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.60 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.61 รองลงมา ได้แก่ ด้านสถานที่ของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าระดับมาก มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.29 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.46 และด้านการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม มีค่าระดับมาก มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.22 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.55 ตามลำดับ

คำสำคัญ : การบริหารจัดการ; ศูนย์ปฏิบัติธรรม

* ได้รับบทความ: 10 เมษายน 2564; แก้ไขบทความ: 20 กรกฎาคม 2564; ตอรับตีพิมพ์: 31 สิงหาคม 2564

Abstract

The objectives of this research were; 1) to study state of problem of Meditation Center of Mahasarakham province, 2) to analysis the model of Meditation Center of Mahasarakham province, 3) to evaluate the model of Meditation Center of Mahasarakham province. The sample was 358 selected by simple random sampling with the lottery method. The instruments used to collect data were questionnaire. Statistics used for data analysis were Mean (\bar{X}) and Standard deviation (S.D.)

The result of research found that :-

1. The state of problem of Meditation Center, Mahasarakham province the overall was at moderate ($\bar{X} = 3.13$) and (S.D. = 1.08). Analysis of strength, weakness, opportunity and obstacle were the first step i.e.. The initiation of the strategy is an important step lead to practice. It depend on co-operation mechanism from the all concerned.

2. The suitability of the management model of Mahasarakham province Meditation Center according to SWOT principle the overall aspect was at a moderate level with the mean of 3.40 and S.D. = 0.54.

3. Evaluate the management model of Mahasarakham province Meditation Center the overall aspect was at a high level with the mean of 4.37 and (S.D. = 0.54). When considered in each aspect, it was found that person of The Meditation Center, there was the highest level ($\bar{X} = 4.60$) and (S.D. = 0.61) follower by the location of The Meditation Center. It was very valuable the mean of 4.29 and (S.D. = 0.46) in The Meditation Center managements were at high level ($\bar{X} = 4.22$) and (S.D. = 0.55).

Key words: Management; The Meditation Center

บทนำ

ในสมัยพุทธกาลนั้น การนำเอาหลักพุทธธรรมมาปฏิบัติ เพื่อให้เกิดโลกุตตรปัญญา โดยมีจุดมุ่งหมายคืออบรมให้จิตสงบจากกิเลสนิวรณ์เครื่องกั้นปัญญา และมีการบรรลุพระนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดสำหรับพุทธศาสนิกชน ตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ในการปฏิบัติหน้าที่ของชาวพุทธให้สมบูรณ์พร้อม โดยคำนึงถึงหลักพระสัทธรรม 3 ประการ ที่ประกอบด้วย ปริยัติ (คัมภีร์พระธรรม) ปฏิบัติ (วิปัสสนาธุระ) และปฏิเวธ ซึ่งได้แก่การได้บรรลุมรรคผล นิพพาน อันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา

ในปัจจุบัน สังคมไทยมีความเจริญก้าวหน้าในการพัฒนาประเทศด้วยเทคโนโลยี ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงหลายด้าน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครอง ขณะเดียวกันความเสื่อมทราม

ทางด้านจิตใจ ได้กลายเป็นโรคภูมิคุ้มกันบกพร่องทางด้านอารมณ์ ยาที่จะแก้โรคใจได้ดีที่สุดนั้นคือการฉีดวัคซีนทางใจอันเป็นผลผลิตมาจากการปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ที่เรียกกันว่าธรรมโอสธ หรือ การปฏิบัติธรรม ฝึกอบรมจิตให้มีสมาธิเข้มแข็ง เพื่อให้เกิดสติปัญญากำหนดรู้เท่าทันสภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและปัญหาอันแท้จริงของชีวิต แต่สังคมไทยกลับไม่ได้นำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา มาแก้ปัญหาโรคทางใจอย่างจริงจัง ดังนั้นเมื่อประสบกับโลกธรรมฝ่ายไม่ดี คือประสบเรื่องที่เป็นธรรมชาติของชีวิตอันเนื่องมาจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก หวังสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้นตามที่หวัง ก็ทำใจให้สงบไม่ได้ ระทมตรมทุกข์ ทำให้คุณภาพจิตตกต่ำ เมื่อประสบโลกธรรมฝ่ายดีก็ประมาทหลงระเริงมัวเมาปล่อยสติไปตามกระแสโลกวัตถุนิยม หลงลืมไม่รีบเร่ง สร้างสรรค์ทำความดี ทั้งนี้เพราะส่วนใหญ่ไม่ได้รับ การฝึกอบรมพระกัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมจิตให้สงบเป็นสมาธิ หรือฝึกสติให้เกิดปัญญารู้เท่าทัน ความเป็นจริงของสรรพสิ่ง จึงไม่รู้ว่าจะไรดีเป็นกุศลควรบำเพ็ญ และไม่รู้ว่าจะไรชั่วเป็นอกุศลควรเลิก ละ เป็นต้น การฝึกอบรมสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานที่เรียกกันง่าย ๆ ว่าการปฏิบัติธรรมหรือเรียกอีก อย่างหนึ่งว่าการฝึกสมาธิ จะสามารถแก้ปัญหาสังคมไทยดังกล่าวนี้ได้ แต่การที่จะทำให้ประชาชนคนไทยหันมาสนใจศึกษาปฏิบัติธรรมได้ อย่างกว้างขวางและแพร่หลายนั้นมิใช่กระทำได้ง่าย ต้องมีองค์ประกอบเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนส่งเสริมหลาย ด้าน เหตุปัจจัยสำคัญประการหนึ่งก็คือ วัดที่เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่มีความพร้อม มีสถานที่เป็นสัปปายะเหมาะสมแก่การศึกษาอบรมปฏิบัติธรรม และมีพระวิปัสสนาจารย์สำหรับทำหน้าที่บริหารจัดการฝึกอบรมสั่งสอนได้อย่างดีมีคุณภาพ ซึ่งในปัจจุบันนี้ ยังมีจำนวนไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชาชนพุทธศาสนิกชน ผู้ใคร่ต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม แม้ประเทศไทยจะมีวัดจำนวน 3 หมื่นกว่าวัด แต่วัดที่มีคุณสมบัติพอจะตั้งเป็น สำนักปฏิบัติธรรมได้นั้น มีจำนวนเพียงหนึ่งพันกว่าวัด และถึงแม้ประเทศไทยจะมีพระภิกษุจำนวนถึงสามแสนกว่ารูป

ในปัจจุบันวัดที่มีคุณสมบัติตรงตามระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. 2543 และได้รับการจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดได้เพิ่มจำนวนมากขึ้น มีการกระจายครอบคลุมทุกจังหวัดตามเจตนารมณ์แห่งระเบียบมหาเถรสมาคม แต่เนื่องจากสำนักปฏิบัติส่วนใหญ่ที่จัดตั้งขึ้นแล้ว ได้ดำเนินกิจกรรมภายใต้กรอบแนวคิดของปัจเจกชน ซึ่งหากมองในภาพรวมแล้วจะเห็นว่ายังคงลักษณะต่างคนต่างทำ ขาดการประสาน ความร่วมมือกันระหว่างสำนัก ทำให้ขาดพลังขับเคลื่อนกิจกรรม ไม่มีการกำหนดเกณฑ์มาตรฐานหรือแนวปฏิบัติสำหรับการติดตามและประเมินผล รวมทั้งขาดการสนับสนุนส่งเสริมด้านองค์ความรู้ ด้านบุคลากร ด้านการบริหารจัดการ งบประมาณ และขาดการกระตุ้นส่งเสริมให้มีกิจกรรมการปฏิบัติธรรมเป็นประจำอย่างต่อเนื่องอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้ เนื่องจากยังไม่มีหน่วยงานที่ดูแลรับผิดชอบภารกิจดังกล่าว และไม่มีการกำหนดระเบียบหรือมาตรการบังคับหรือส่งเสริมใดๆ ที่ชัดเจน (กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2553:3) ถึงกระนั้นก็ยังขาดบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถในการเป็นพระวิปัสสนาจารย์ ขาดบุคลากรที่มีประสบการณ์ในการปฏิบัติและการอบรมสั่งสอนเรื่องสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยส่วนมากแล้วพระภิกษุในประเทศไทยจะทำหน้าที่คณฤชระคือศึกษาเล่าเรียน

พระปริยัติธรรมหรืองานด้านนวรรรมอื่นๆ ส่วนพระภิกษุที่ทำหน้าที่ด้านวิปัสสนาธุระมีจำนวนน้อย เมื่อเทียบกับสัดส่วนความต้องการของประชาชนผู้สนใจในการปฏิบัติธรรม

ดังนั้น มหาเถรสมาคมผู้ปกครองดูแลคณะสงฆ์ได้เล็งเห็นความสำคัญนี้ จึงได้ให้การส่งเสริมสนับสนุนให้สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ทำการสำรวจวัดทั่วประเทศที่มีความพร้อมจัดตั้งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดขึ้น เพื่อรองรับประชาชนพุทธบริษัทที่สนใจใคร่ต่อการศึกษาอบรมปฏิบัติธรรม โดยการมุ่งให้แต่ละจังหวัดควรมีสถานักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่มีมาตรฐาน เป็นที่ยอมรับในด้านการฝึกอบรมปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างน้อยจังหวัดละ 1 แห่ง และพัฒนาให้มีคุณภาพ มาตรฐานและมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น

ในเขตปกครองคณะสงฆ์จังหวัดมหาสารคาม เป็นเขตพื้นที่ที่มีสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดตามมติเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ 5/2553 จำนวน 18 สำนัก (มหาเถรสมาคม, 2553) มีสำนักปฏิบัติธรรมที่มีกิตติคุณชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับหลายสำนัก แต่เมื่อพิจารณาอย่างถ่องแท้ ทำให้เห็นอัตราส่วนของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่มีมาตรฐาน และที่ยังไม่ถึงมาตรฐานนั้นแตกต่างกันมาก มีการดำเนินกิจกรรมภายใต้กรอบแนวคิดของเจ้าสำนัก ซึ่งหากมองในภาพรวมแล้วจะเห็นว่ายังคงมีลักษณะต่างคนต่างทำ ขาดการประสานความร่วมมือกันระหว่างสำนัก ทำให้ขาดความเป็นเอกภาพ ขาดแคลนบุคลากรที่มีคุณภาพ ทั้งในด้านความรู้ภาคปริยัติและประสบการณ์ตรงที่ได้รับจากการปฏิบัติ ตลอดจนความรู้ความสามารถในเทคนิคการเผยแผ่อบรมสั่งสอนประชาชนหรืออาจเป็นเพราะปัญหาอุปสรรคต่างๆ ที่ก่อให้เกิดความสับสนในการดำเนินงานตามบทบาทที่พึงประสงค์ของสำนักปฏิบัติธรรม เจ้าสำนักผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนการพัฒนาสำนัก บางท่านไม่มีความรู้ด้านการประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ากับแนวคิดทฤษฎีการบริหารจัดการทางโลกมาใช้ในการบริหารสำนัก บางท่านโดยภาวะความเป็นผู้นำ ขาดวิสัยทัศน์ในการบริหารจัดการที่ชัดเจน ขาดการควบคุมติดตามผลและประเมินผลของโครงการ เพื่อทราบปัญหาต่างๆ ในการนำปรับปรุงแก้ไขพัฒนา ขาดยุทธศาสตร์ในการบริหารจัดการสำนักเชิงรุก ขาดการบริหารศรัทธาของสาธุชนผู้มาปฏิบัติธรรม การบริหารจัดการให้มีประสิทธิภาพจึงเป็นเรื่องยาก

จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาความเป็นไปได้ในรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามที่สมบูรณ์แบบนำมาปรับประยุกต์ใช้กับวิธีการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในสมัยปัจจุบัน เพื่อความสมบูรณ์แบบในการพัฒนาการบริหารให้เกิดประโยชน์ โดยบูรณาการหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ากับแนวคิดทฤษฎีการบริหารทางโลก มาจัดการสำนักปฏิบัติธรรมที่ตรงจุด และก่อให้เกิดประสิทธิภาพรวมถึงให้เกิดประสิทธิผลมากที่สุดอย่างมีคุณภาพ ตามวัตถุประสงค์ที่มหาเถรสมาคมและสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติได้กำหนดไว้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัญหาของศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม
2. เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม
3. เพื่อประเมินรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยแบบผสมวิธีทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ (Mixed methodology) ซึ่งทำให้เกิดเครื่องมือในการศึกษาหลายรูปแบบ โดยทั้งหมดก็เพื่อให้ผลการวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องตรงมากที่สุด ดังนี้

1. รวบรวมข้อมูลทางเอกสาร ทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎก หนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย เอกสาร ที่เกี่ยวกับรูปแบบการจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรม และสภาพทั่วไปศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม สรุปผลการศึกษาที่ได้จากการศึกษาในเชิงเอกสารโดยนำมาวิเคราะห์รูปแบบการจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม
2. ศึกษาจากแหล่งสถานที่จริง ได้แก่ ศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม จำนวน 18 สำนักปฏิบัติธรรม

กลุ่มตัวอย่างและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ประชากร ได้แก่ผู้มาใช้บริการสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามแห่งที่ 23 – 40 ช่วงเดือน มิถุนายน – กรกฎาคม พ.ศ. 2560 รวมทั้งหมด 3,370 คน และจากการคำนวณขนาดกลุ่มตัวอย่างของ ทาโร ยามาเน่ ได้ขนาดกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 358 คน ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิ ปราชญ์ชาวบ้าน หัวหน้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม 30 รูป/คน

เครื่องมือในการวิจัย

การดำเนินการวิจัยครั้งนี้ เน้นการศึกษาเอกสารและการมีส่วนร่วมทั้งการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร งานวิจัย รายงานการประชุมที่เกี่ยวข้อง การประชุมกลุ่มย่อย (Focus Group) โดยดำเนินการและใช้เครื่องมือสำคัญ ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ โดยการศึกษาเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ศึกษาเพื่อกำหนดเป็นโครงสร้างและขอบเขตเนื้อหา ปัญหาศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามนำนิยามตัวแปรมาสร้างเป็นแบบสำรวจสภาพปัญหา นำเสนอต่อผู้เชี่ยวชาญ ตรวจสอบความถูกต้องและความเหมาะสมของภาษา ผู้เชี่ยวชาญให้ข้อเสนอแนะการใช้ภาษาให้กระชับในข้อความ ผู้วิจัยจึงนำมาปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำ นำแบบสำรวจสภาพปัญหาที่แก้ไขแล้วให้ผู้เชี่ยวชาญ 5 คน ได้ให้คำแนะนำปรึกษา โดยผู้วิจัยได้ปรับปรุงแก้ไขตามข้อความในแต่ละประเด็น นำมาจัดหมวดหมู่ปัญหากับความต้องการให้ชัดเจน และนำมาวิเคราะห์เพื่อสร้างรูปแบบศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม

การวิเคราะห์ข้อมูลและการนำเสนอผลการวิจัย

ผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์โดยใช้การวิเคราะห์ข้อมูลในประเด็นต่างๆ และนำเสนอข้อมูลโดยการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) และ สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ ค่าเฉลี่ย (\bar{X}) และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.)

ผลการวิจัย

1. สภาพปัญหาของศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม พบว่า

สภาพปัญหาของศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.31 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.08 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านสถานที่ของสำนักปฏิบัติธรรม มีค่าระดับปานกลาง มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.29 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.06 รองลงมา สภาพปัญหาด้านบุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรม มีค่าในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.30 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.13 และสภาพปัญหาด้านการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม มีค่าระดับปานกลาง มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.35 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.07 ตามลำดับ

2. วิเคราะห์รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม พบว่า

รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม เมื่อทำการวิเคราะห์ โดยใช้หลัก SWOT ได้ข้อมูลดังนี้

1) จุดแข็ง (Strengths) มหาเถรสมาคมให้การส่งเสริมสนับสนุนสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ได้รับการรับรองในฐานะเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด บทบาทการทำกิจกรรมการปฏิบัติธรรมเพิ่มมากขึ้น สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามได้รับการยอมรับจากสังคมในฐานะเป็นสถานปฏิบัติศาสนกิจและพัฒนาจิตใจของผู้คน สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามส่วนใหญ่มีความพร้อมด้านอาคารสถานที่ในการเผยแผ่ มีความผูกพันอยู่กับชุมชน เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของสาธุชนชาวจังหวัดมหาสารคามไทยส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 90 ให้การเคารพนับถือพระพุทธศาสนา

2) จุดอ่อน (Weaknesses) ยังไม่มีการกำหนดคุณสมบัติและมาตรฐานของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่ชัดเจน สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามส่วนใหญ่ยังขาดแคลนพระวิปัสสนาจารย์ผู้มีทั้งความรู้ด้านหลักธรรม และทั้งประสบการณ์ในการศึกษาสัมมาปฏิบัติและความสามารถในการถ่ายทอด แนะนำ สั่งสอน ด้วยความทุ่มเทและการเสียสละ การนำระบบ IT มาใช้ในการปฏิบัติงานของสำนักปฏิบัติธรรมยังไม่เต็มประสิทธิภาพ ขาดการร่วมมือประสานการปฏิบัติงานและช่วยเหลือสนับสนุนซึ่งกันและกันระหว่างสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดและผู้บริหารสำนักปฏิบัติธรรมและผู้เกี่ยวข้องส่วนใหญ่ยังขาดภาวะความเป็นผู้นำที่มีน้ำใจและวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล

3) โอกาส (Opportunities) พุทธศาสนามีหลักธรรมที่เป็นนियานิคมธรรม ประกอบด้วยเหตุผลและเป็นวิทยาศาสตร์ สามารถแก้ปัญหาชีวิตและสังคมได้ พระสงฆ์ส่วนใหญ่ยังมีภาพลักษณ์ที่ดี สูงส่ง และเป็น

เคารพเชื่อฟังของประชาชนชาวไทย ประชาชนมีความรู้มากขึ้น ทำให้การอบรม กัมมัฏฐานพัฒนาศีลธรรมทำได้ง่ายขึ้น ประชาชนและองค์กรชาวพุทธมีจิตสำนึกในการมีส่วนร่วมมากขึ้น เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดสามารถขอเสนอแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ได้ พัฒนาการด้านข่าวสารและเทคโนโลยีช่วยให้การประชาสัมพันธ์กิจกรรมและโครงการต่างๆ กระทำได้ง่ายขึ้น

4) อุปสรรค (Threats) การแทรกแซงและปลอมปนของศีลธรรมปฏิบัติรูปทิวความรุนแรงมากขึ้น อิทธิพลของวัฒนธรรมต่างชาติที่เป็นปฏิปักษ์กับหลักพุทธศาสนามีมากขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของกระแสโลกาภิวัตน์และเทคโนโลยีที่ดึงดูดความสนใจไปจากการศึกษาปฏิบัติธรรมการเผยแพร่เชิงรุกและแทรกซึมบ่อนทำลายของศาสนาอื่นทวีความรุนแรงมากขึ้น และการบัญญัติกฎหมายที่เป็นประโยชน์ต่อพุทธศาสนาทำได้ยากและล่าช้ากว่าศาสนาอื่น

การวิเคราะห์ จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรคนี้ เป็นเพียงขั้นตอนแรก คือ ขั้นตอนการก่อตัวของกลยุทธ์ ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญที่นำไปสู่การปฏิบัติต่อไป ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยกลไกความร่วมมือร่วมใจจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ค่าความเหมาะสมของรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามตามหลัก SWOT โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง โดยมีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.40 ค่าความเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.54

ข้อเสนอแนะและความคิดเห็นทั่วไปเกี่ยวกับรูปแบบในด้านต่างๆ พบว่า ผู้เชี่ยวชาญแนะนำในภาพรวมโดยให้นำไปปรับปรุงในด้านสื่อ โดยให้นำลงไปโซเชียลมีเดีย เช่น เฟสบุ๊ก ยูทูป เพื่อจะได้เป็นการประชาสัมพันธ์ และให้พัฒนาปรับปรุงการประเมินการอบรมให้ดียิ่งขึ้น ปัจจัยกระบวนการพัฒนาประกอบด้วย การจัดนิทรรศการ สื่อวีดิทัศน์ การให้ความรู้ โดยมีกิจกรรมที่หลากหลายเป็นพื้นฐาน ปัจจัยผลิต ประกอบด้วยองค์ประกอบย่อย 3 องค์ประกอบ คือ สื่อวีดิทัศน์ และแผ่นพับประชาสัมพันธ์ ปัจจัยผลิต ประกอบด้วยองค์ประกอบย่อย 3 องค์ประกอบ คือ หลักสูตรการอบรม สื่อวีดิทัศน์ และแผ่นพับประชาสัมพันธ์

3. ประเมินรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม พบว่า

ในภาพรวมอยู่ในระดับมาก คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.37 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.54 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านบุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าในระดับมากที่สุด คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.60 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.61 รองลงมา ได้แก่ ด้านสถานที่ของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าระดับมาก มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.29 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.46 และด้านการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม มีค่าระดับมาก มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 4.22 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.55 ตามลำดับ

อภิปรายผล

สภาพปัญหาของศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.31 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.08 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า

ด้านสถานที่ของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าระดับปานกลาง (ได้คะแนนน้อยที่สุด ซึ่งหมายถึงมีสภาพปัญหา มากที่สุด) มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.29 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.06 รองลงมา สภาพ ปัญหาด้านบุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.30 และมี ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.13 และสภาพปัญหาด้านการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม มีค่า ระดับปานกลาง มีค่าเฉลี่ย (\bar{X}) เท่ากับ 3.35 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.07 ตามลำดับ ซึ่ง สอดคล้องกับ บรรจง โสตาดี และคณะ (2549) ศึกษาเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขต การปกครองคณะสงฆ์ ภาค 11 พบว่า ผลการศึกษาสภาพทั่วไป ของสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะ สงฆ์ภาค 11 ได้ 6 ด้าน คือ 1) ด้านสภาพแวดล้อมและอาคารสถานที่ ส่วนใหญ่ สะอาด สงบ สงัด เรียบง่าย เป็นธรรมชาติมีความเหมาะสม จัดผังโครงสร้างสิ่งปลูกสร้างได้อย่างเป็นระเบียบสวยงาม กลมกลืนกับ ธรรมชาติ แต่มีบางพื้นที่อาคารสิ่งปลูกสร้างยังไม่เพียงพอให้มีความเป็นรมณีสถาน 2) ด้านบุคลากร พบว่า พระวิปัสสนาจารย์มีปริมาณ ไม่เพียงพอและมีคุณภาพต่ำกว่ามาตรฐาน แนวทางผลิตและพัฒนาพระวิปัสสนา จารย์ยังไม่มี ศักยภาพที่จะแก้ไขปัญหาการขาดแคลน ด้านปริมาณและด้านคุณภาพของพระวิปัสสนาจารย์ได้ 3) ด้านการบริหารจัดการ พบว่ามีรูปแบบการบริหารจัดการอยู่หลายรูปแบบแตกต่างกัน เช่น การบริหาร รูปแบบคณะกรรมการ การบริหารโดยคนเดียว 4) ด้านรูปแบบปฏิบัติ มีรูปแบบปฏิบัติมีความหลากหลาย ได้แก่ รูปแบบสำนักหลวงพ่อเทียน (เคลื่อนไหว) รูปแบบสำนักวัดมหาธาตุ (พอง-ยุบ) รูปแบบวัดหนองป่าพง (บูรณาการ) และรูปแบบอื่นๆ ซึ่งแต่ละสำนักปฏิบัติมีวิธีฝึกอบรมต่างกัน จัดได้เป็นสามระดับ ได้แก่ ระดับพื้นฐาน ระดับปานกลาง และระดับเข้มข้น 5) ด้านผลกระทบ พบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสำนักปฏิบัติ ธรรมกับชุมชนมีความเป็นกัลยาณมิตร เกื้อกูลกัน คนในชุมชนเข้าวัดทำบุญ ให้ความร่วมมือกิจกรรมของวัด สำนักปฏิบัติธรรม ส่วนใหญ่สามารถฝึกฝนพัฒนากาย ศีล จิตและปัญญา แต่มีความละเอียดลึกซึ้งต่างกัน 6) ด้าน งบประมาณ สำนักปฏิบัติธรรมมีแหล่งงบประมาณส่วนใหญ่ได้จากศรัทธาของประชาชนและผู้มารับการ ฝึกอบรมเป็นหลัก การสนับสนุนด้านงบประมาณจากรัฐยังมีจำนวนน้อย ส่วนการจัดสรรงบประมาณของสำนัก ปฏิบัติธรรม พบว่า ส่วนใหญ่ไม่เป็นระบบ มีเพียงบางสำนักเท่านั้นที่เป็นระบบ

การวิเคราะห์รูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม หลักที่ใช้ในการ วิเคราะห์ ได้แก่ หลัก SWOT **จุดแข็ง** มหาเถรสมาคมให้การส่งเสริมสนับสนุนสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ได้รับการรับรองในฐานะเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ทำให้สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด มหาสารคามได้รับการยอมรับจากสังคมในฐานะเป็นสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจและพัฒนาจิตใจของผู้คน มีความ พร้อม ด้านอาคาร สถานที่ในการเผยแผ่ มีความผูกพันอยู่กับชุมชน เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของสาธุชน ชาว จังหวัดมหาสารคามไทยส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 90 ให้การเคารพนับถือพระพุทธศาสนา **จุดอ่อน** ยังไม่มีการ กำหนดคุณสมบัติและมาตรฐานของสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดที่ชัดเจน สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด มหาสารคามส่วนใหญ่ยังขาดแคลนพระวิปัสสนาจารย์ผู้มีทั้งความรู้ด้านหลักธรรม และทั้งประสบการณ์ใน การศึกษาสมาธิปฏิบัติ และความสามารถในการถ่ายทอด แนะนำ สั่งสอน **โอกาส** พระสงฆ์ส่วนใหญ่ยังมี ภาวลักษณะที่ดี สูงส่ง และเป็นที่ยึดเหนี่ยวของประชาชนชาวไทย ประชาชนมีความรู้มากขึ้น ทำให้การ

อบรมกัมมัฏฐานพัฒนาศีลธรรมทำได้ง่ายขึ้น เจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดสามารถขอเสนอแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ได้ พัฒนาการด้านข่าวสารและเทคโนโลยีช่วยให้การประชาสัมพันธ์กิจกรรมและโครงการต่างๆ กระทำได้ง่ายขึ้น **อุปสรรค** การแทรกแซงและปลอมปนของสังฆกรรมปฏิรูปทวีความรุนแรงมากขึ้น อิทธิพลของวัฒนธรรมต่างชาติที่เป็นปฏิปักษ์กับหลักพุทธศาสนามีมากขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของกระแสโลกาภิวัตน์และเทคโนโลยีที่ดึงดูดความสนใจไป จากการศึกษาปฏิบัติธรรมการเผยแผ่เชิงรุกและแทรกซึมบ่อนทำลายของศาสนาอื่นทวีความรุนแรงมากขึ้น และการบัญญัติกฎหมายที่เป็นประโยชน์ต่อพุทธศาสนาทำได้ยากและล่าช้ากว่าศาสนาอื่น ซึ่งสอดคล้องกับ พระมหาปริชา เชนนนโท (เหล่าทวีคุณ) (2561) ศึกษา การประยุกต์หลักอิทธิบาทธรรมเพื่อการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พบว่า วิเคราะห์สภาพทั่วไปและปัญหาของการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรมด้วยการ วิเคราะห์ SWOT Analysis **ด้านจุดแข็ง** สถานที่ปฏิบัติธรรมโดยมากมีความเป็นสัปปายะมีการสนับสนุนการอบรมหลักสูตรพระวิปัสสนาจารย์ต่อเนื่องมีพระวิปัสสนาจารย์ใช้หลักธรรมคำสั่งสอน ตรงตามหลักพระพุทธศาสนาโดยยึดหลักการเจริญสติปัญญา **ด้านจุดอ่อน** สำนักปฏิบัติธรรมหลักๆ ที่เป็นต้นแบบยังมีอยู่น้อยหลักการปฏิบัติธรรมยังใช้หลักสอนแบบสืบต่อกันมาจากครูบาอาจารย์ด้วยความเคารพและศรัทธา ส่วนใหญ่นโยบายการบริหารสำนักเป็นไปตามความดำริของเจ้าสำนัก **ด้านโอกาส** คณะสงฆ์และหน่วยงานภาครัฐให้การสนับสนุนจัดกิจกรรมของสำนักปฏิบัติธรรมมีการเผยแผ่ หลักธรรมคำสอนผ่านทางสื่อสารสนเทศ เว็บไซต์ **ด้านอุปสรรค** สำนักปฏิบัติธรรมแต่ละสำนักมีพื้นฐาน ประสบการณ์และความพร้อมแตกต่างกัน ขาดความเป็นเครือข่ายเดียวกัน ขาดศูนย์กลางประสานงานร่วมกันและการกระจายข้อมูลข่าวสารติดตามผลไปยังเครือข่าย ขาดการขับเคลื่อนการปฏิบัติงานที่เป็นรูปธรรม ความคิดเห็นต่อสภาพการบริหารเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักการ บริหารงาน 5 ด้าน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.00$) และตามหลักอิทธิบาท 4 โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.10$)

การประเมินรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ในภาพรวมอยู่ในระดับมาก คือ มีค่าเฉลี่ย ($\bar{X} = 4.37$) และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D. = 0.54) เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ด้านบุคลากรของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าในระดับมากที่สุด คือ มีค่าเฉลี่ย ($\bar{X} = 4.60$) และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D. = 0.61) รองลงมา ได้แก่ ด้านสถานที่ของสำนักปฏิบัติธรรม (วัด) มีค่าระดับมาก มีค่าเฉลี่ย ($\bar{X} = 4.29$) และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.=0.46) และด้านการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติธรรม มีค่าระดับมาก มีค่าเฉลี่ย ($\bar{X} = 4.22$) และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.=0.55) ตามลำดับ ซึ่งหลังจากที่ผู้วิจัยได้ทำการแจกแบบสอบถามหลังจากได้นำรูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคามไปทดลองใช้ พบว่า สภาพปัญหาลดลง และมีความพึงพอใจเพิ่มขึ้นทุกด้าน ซึ่งสอดคล้องกับ พระครูวิโรจน์เชมคุณ (ไพโรจน์ เชมจิตโต) (2562) ได้ศึกษารูปแบบการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักสัปปายะ 4 ในจังหวัดสิงห์บุรี พบว่า การประเมินรูปแบบรูปแบบการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักสัปปายะ 4 ในจังหวัดสิงห์บุรี พบว่า สภาพการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักสัปปายะ 4 มี 5 ด้าน ได้แก่ 1) การวางแผน 2) การบริหารองค์กร 3) การบริหารงานบุคคล 4) การอำนวยความสะดวก และ 5) การกำกับดูแลโดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็น รายด้าน พบว่า ด้านที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุด ได้แก่ ด้านการบริหารงานบุคคล

($\bar{X} = 2.93$, S.D. = 1.31) ส่วนด้านที่มีค่าเฉลี่ยต่ำสุด ได้แก่ ด้านการอำนวยความสะดวก ($\bar{X} = 2.76$, S.D.1.30) รูปแบบการ บริหารสำนักปฏิบัติธรรมตามหลักสี่ปายะ 4 ได้แก่ 1) รูปแบบการวางแผน 2) รูปแบบการ จัดการองค์กร 3) รูปแบบการบริหารบุคคล 4) รูปแบบการอำนวยความสะดวก และ 5) รูปแบบการ กำกับดูแล ผลการ ประเมินรูปแบบ พบว่า 1) การวางแผน มีความถูกต้อง ความเหมาะสม ความเป็นไปได้ และความเป็น ประโยชน์ อยู่ในระดับมากที่สุด 2) การบริหารองค์กร อยู่ใน ระดับมากที่สุด ส่วนความเป็นประโยชน์ อยู่ใน ระดับมาก 3) การบริหารงานบุคคล อยู่ในระดับมาก 4) การอำนวยความสะดวก อยู่ในระดับมากที่สุด ส่วนความเป็นไป ได้ อยู่ในระดับมาก และ 5) การกำกับดูแล อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.49$, S.D. = 0.51)

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น มหาเถรสมาคมหรือหน่วยงานอื่นที่สนใจ ควรนำรูปแบบการบริหาร จัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ไปปรับใช้ในจังหวัดอื่นๆ

2) ควรมีการนำเอารูปแบบการบริหารจัดการศูนย์ปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดมหาสารคาม ในการ ปรับเปลี่ยนเป็นรูปแบบอื่นในการพัฒนา เพื่อปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชนได้

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรศึกษาสำนักปฏิบัติธรรมจังหวัดมหาสารคามกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชาวพุทธใน ชุมชนแต่ละแห่ง

2) ควรศึกษาการใช้นวัตกรรมเพื่อส่งเสริมการปฏิบัติธรรมแก่ชาวพุทธในสำนักปฏิบัติธรรมแก่ชาว พุทธในสำนักปฏิบัติธรรมของจังหวัดมหาสารคาม

เอกสารอ้างอิง

กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2553). *สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดดีเด่น*

ประจำปี 2553. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

บรรจง โสดาดี และคณะ. (2549). *การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์*

ภาค 11. รายงานการวิจัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระครูวิโรจน์เขมคุณ (ไพโรจน์ เขมจิตโต). (2562). *ศึกษารูปแบบการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมตามหลัก*

สี่ปายะ 4 ในจังหวัดสิงห์บุรี. *วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ*. 5(5), 13-25.

พระมหาปรีชา เขมนนโท (เหล่าทวีคุณ). (2561). *การประยุกต์หลักอิทธิบาทธรรมเพื่อการบริหารจัดการสำนัก*

ปฏิบัติธรรมในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา. ปริญาพุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการ

เชิงพุทธ. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาเถรสมาคม. (2553). *มติมหาเถรสมาคมครั้งที่ 5/2553 เรื่องขออนุมัติจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำ*

จังหวัดมหาสารคาม จำนวน 18 แห่ง. (เอกสารอัดสำเนา).